

Jablonczay Tímea

Kulturális heterogenitás, többes irodalmi kötődés, plurális identitásformák Szenes Erzsínél

Szenes Erzsi (Rajec, 1902 – Jeruzsálem, 1981) költő, író, újságíró személye és munkái a cseh/szlovákiai magyar kisebbségi irodalomtörténetben, az izraeli magyar közéleti-irodalmi nyilvánosságban voltak ismertek és elismertek, azonban a magyar irodalomtörténet számára alakja, munkái úgyszólván láthatatlanok maradtak. Az 1942-ig kisebb-nagyobb megszakításokkal a Kassához közeli Nagymihályon élő Szenes Erzsi életpályája, munkái kettős (többes) kulturális pozícionáltságról tanúskodnak: a két háború közötti Csehszlovákiában újságíróként dolgozott magyar nyelvű napilapoknál (*Kassai Napló*, *Prágai Magyar Hírlap*, *Magyar Újság*), költeményeit rangos folyóiratok (és napilapok), többek között a *Nyugat*, a *Múlt és Jövő*, a *Pesti Napló*, *Szép Szó*, a pozsonyi *Esti Újság* közölték. A Budapesten megjelent három verseskötetét (*Selyemgombolyag*, 1924; *Fehér Kendő*, 1928; *Szerelmet és halált énekelek*, 1936) a korszak vezető írói, irodalmárai méltatták. Írt kisregényt (*Nyártól nyárig*, 1943), elbeszéléseket is. 1939-től azonban magyar zsidóként a nagymihályi gettóba zárták. 1942 decemberében, a deportálás elől sikerült átszöknie Budapestre, családja viszont otthon maradt. 1944. március 21-én az SS kezére került: előbb a Zrínyi utcai börtönbe, majd Kistarcsára hurcolták, onnan Auschwitzba deportálták, végül Fallerslebenben egy hadigyarba került kényszermunkára.

A koncentrációs táborokból való kiszabadulása után kiderült, hogy családjából egyedül ő élte túl a holokausztot. Ezt követően Pozsonyban néhány évet tudott eltölteni, egy szlovák lapnak írta cikkeit, majd 1949 decemberében Izraelbe alijázott. Élete végéig Izraelben élt, dolgozott a Tel-Avivban működő *Új Keletnek*, ezekben az években két kötete jelent meg (*Van hazám*, 1956, 1959; *A lélek ellenáll*, 1966). Előadóművészként szerepelt költői esteken, dolgozott a Jad Vasem magyar archívumának. *A lélek ellenáll* című naplóval 1966-ban – amelyet a Szépirodalmi Kiadó adott ki – újra a magyar közönség elé lépett, Magyarországra is látogatott, tanúságtevőként a holokauszt emlékezete, a múltfeldolgozás, a magyar-zsidó történeti múlt képviselőjeként tudott megszólalni a hazai nyilvánosságban.

Szenes Erzsi többes identitásának, valamint az írásaiban megjelenő többes kulturális kötődés alakzatainak értelmezéséhez konstruktivista identitás- és reprezentációelméletekkel, valamint a transzkulturalizmus (vagy transznacionális irodalomtudomány) fogalmi keretével érdemes dolgozni. A szövegek és a szubjektumpozíciók ugyanis mindig kereszteződő viszonyokban vesznek részt, vagyis az identitás sem nem egyféle, sem nem állandó entitás, hanem mint összetett, heterogén konstrukció különböző tengelyekhez (*nemzeti, nemzetiségi, gender, nemi, korcsoporti, foglalkozáshoz*

kapcsolódó identitás stb.) kapcsolódó viszonyrendszerben alakul;¹ valamint a tévesen önazonosságként tételezett identitás a másság és idegenség tapasztalatával, törések, hasadások által tudja saját elbeszélhető formáját létrehozni (*narratív identitás*).² Tanulmányomban, amely az utóbbi években elkezdett forráskutató, archiváló és értelmezői műveleteket tartalmazó kutatásomra épül,³ a Szenes Erzsi pályáját meghatározó többes kulturális, politikai szituáltság összetett viszonyrendszerére mutatok rá, valamint a szerző írásaiban kirajzolódó identitásmintázat komplexitására három különösen gazdag szövegtartományból hozok példákat. Így a két háború között született lírájából, az izraeli tárcanovellákból és *A lélek ellenáll* című naplóból emelem ki a többes kötődéssel kapcsolatban releváns aspektusokat.

Kettős irodalmi kötődés: magyar író Csehszlovákiában

Szenes Erzsi két világháború közötti irodalmi tevékenységére egyfelől művei (szerény) recepciójából, naplójából és az újonnan feltárt, az izraeli *Új Keletben* közölt írásaiból lehet következtetni. A Nagymihályban (Mihailovcén) élő Szenes írói, újságírói pályája éppen akkor indult el, amikor a magyar kulturális közösséghez tartozás feltételei átalakultak. Az 1919/20-ban átfőrmálódó geopolitikai helyzet, az újonnan létrejött Csehszlovák Köztársasághoz kerülés többféle tapasztalatot jelentett, kijelölte és meghatározta egy új kultúrához, közösséghez, értékrendhez tartozás keretfeltételeit. Szenes Erzsi magyar íróként szerette volna magát elismertetni, de szándékát Csehszlovákiából kellett megvalósítania. A csehszlovákiai, vagyis a kortárs diszkurzusban szlovenszkoínak nevezett irodalmi közösség tagjává válva egyfelől olyan közösségbe került, amely közösség határon túliként a magyar kultúra fennmaradásáért küzdött, ugyanakkor azt is fontos észrevenni, hogy e közösségi magyar identitásnak, kultúrának a tartalmi eltértek

¹ Lásd többek között: Stuart Hall: The Question of Cultural Identity. In Stuart Hall – Paul Du Gay (szerk.): *Questions of Cultural Identity*. London, Sage, 1996. 274–323.; Malinák Judit: A személyes identitás létrejötte a médiakultúra globalizálódásának kontextusában. *Jel-kép*, (2005), 1. 21–36.

² Lásd többek között: Paul Ricoeur: A narratív azonosság. Ford. Seregi Tamás. In László János – Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 5. A narratív pszichológia*. Budapest, Kijárat, 2001. 15–25.; Tengelyi László: Élettörténet és sorsesemény. Budapest, Atlantisz, 1998.

³ Vö. Jablonczay Tímea: Megtalált (?) identitás. Szenes Erzsi: A lélek ellenáll. In Dobos István – Bene Sándor (szerk.): *A magyarságtudományok önértelmezései. A doktoriskolák II. nemzetközi konferenciája*. Budapest, 2008. augusztus 22–24. Budapest, Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, 2009; Jablonczay Tímea: Nagymihálytól Jeruzsálemig. Az újralfedezett írónő: Szenes Erzsi. *Szombat*, (2014b), 3. 30–34.; Jablonczay Tímea: Marginalizáltság és határkezelés. Az identitás kereszteződése Szenes Erzsínél. *Társadalmi Nemek Tudománya. Interdiszciplináris eFolyóirat*, (2014a), 2. 18–36.; Jablonczay Tímea: Száműzetés, melankólia, a nyelv idegensége Szenes Erzsi költészetében. *Irodalmi Szemle*, 2018b. május 6.; Jablonczay Tímea: „Csak szabadságban érdemes élni?”. Az izraeli újrakezdés Szenes Erzsi írásaiban. *Múlt és Jövő*, (2018a), 2–3. 151–166.

a Horthy-kori Magyarországtól.⁴ Az értékválasztásbeli hangsúlyeltolódások szorosan összefüggtek a megváltozott területi-politikai szituáltsággal. A határon túl maradt és új politikai rezsim alá került szlovenszkói írók, irodalmárok – többek között Szvatkó Pál, Fábry Zoltán, Peéry Rezső, Tamás Mihály, Sebesi Ernő, Szenes Piroska, Győri Dezső, Darkó István, Neubauer Pál és Szenes Erzsi is – egy sajátos jelleggel rendelkező kisebbségi magyar irodalom megteremtésében gondolkodtak. A határváltozással – vagyis azzal, hogy a csehszlovákiai magyar közösség területen kívülivé vált – a haza fogalma átértékelődött, jelentése módosult, hiszen a nemzethez való viszonya alakult át.⁵ A nemzeti jellegétől megfosztott hazafogalom a tér metaforikus újraértésével a lokalitásban nyert új tartalmat.⁶

Fábry Zoltán, a kor neves irodalmára utal arra, hogy a regionalitás ugyan a magyar kultúrától való izolálást eredményezte, nem volt saját hagyományuk, de „Szlovenszkó a magyar szó emberségének, internacionalizmusának fő közvetítő állomása”-ként aposztrofálódott.⁷ Az irodalmi alkotások szociális tettet jelentettek, vagyis sokkal nagyobb nyomaték került a szociális problémák, társadalmi egyenlőtlenségek ábrázolására, így az irodalom szövegetikai dimenziójára. Fábry *vox humanája*, az „emberséges hang”, az emberi helytállás etikai imperatívuszát fejezte ki.⁸ Fábry fontosnak tartotta a haladó európai irodalmakkal való együttműködést, a szlovák és magyar irodalom közötti fordítást, a nemzeti-keresztény dilettantizmustól való távolságtartást, a szociális kérdésekre való nagyobb odafigyelést, a demokratikus értékek tartalmi megjelenítését.⁹ A társadalmi együttélés szolidaritásra épülő értékeinek hangsúlyozása szinte magától értetődik, hiszen a szlovenszkói magyar közösség egy multikulturális, multiethnikus közegben élt; a szlovák, cseh, német környezetbe való beágyazottság a demokratikus értékekre, a tolerancia, a világ felé nyitottság elvének hirdetésére és megvalósítására hajlamosították. „Mi vagyunk a legnyugatibb magyarok”, vallotta Szvatkó Pál.¹⁰ Az önmeghatározás részét képezte a „multikulturális szlovenszkói másság” tudata, amelynek értékét megpróbálták a magyarországi magyarokkal is elfogadtatni, de – ahogy arra Bárczy Zsófia utal – mire elismerték volna, addigra ezt az értéket az uralomra jutott szlovák fasizmus megsemmisítette.¹¹

Szenes Erzsi számára így az egyik kettős jelleg az irodalmi közösséghez tartozás vonatkozásában értelmezhető, és a centrum és periféria viszonyát érinti. Mai perspektívából látható, hogy a csehszlovákiai irodalmi közösséghez tartozás egy haladó,

⁴ Ehhez lásd: Bárczy Zsófia: *A másság reprezentációja. Magyar regények Szlovenszón*. Nyitra, Konstantin Filozófus Egyetem, 2014. 30.

⁵ Bárczy (2014): i. m. 52.

⁶ Bárczy (2014): i. m. 55.

⁷ Vö. Turczel Lajos: *Hiányzó fejezetek. Tanulmányok a két világháború közötti csehszlovákiai magyar irodalomról és sajtóról*. Pozsony, Madách, 1982. 33–44.

⁸ Gál Éva: *A két világháború közötti csehszlovákiai magyar regény*. Pozsony, AB-ART, 2012. 17.

⁹ Turczel (1982): i. m.

¹⁰ Krammer Jenőre hivatkozik Gál (2012): i. m. 27.

¹¹ Vö. Bárczy (2014): i. m. 39.

demokratikus értékrendet magáénak tudó közösségi identitást fejezett ki, de a kortársak számára a szlovenszkói irodalom a magyar irodalom regionális változataként a perifériára kerülést jelentette (a maga konnotációival együtt). A magyar irodalompolitikában bekövetkező konzervatív fordulatnak is köszönhető, hogy az egyenrangúként való elismeretés a határon túli magyar írók számára majdnem lehetetlen volt. Az 1920-as években a magyar kultúra legprogresszívebb lapja, a *Nyugat* számára a csehszlovákiai magyar irodalom nem igazán volt érdekes. Babits, noha helyet adott a csehszlovákiai magyar szerzőknek a *Nyugatban*, nem érdeklődött különösebben viszonyaik iránt, kritikákat nem írt megjelent munkáikról, és Baumgarten-díjat sem juttatott íróiknak. Ez a tendencia valamelyest változott, amikor Móricz átvette a lap szerkesztését. (Érdekességként említjük meg, Babits egy ízben mégis kivételt tett: Baumgarten-pénzből épp Szenes Erzsinek juttatott segílyt, amikor Davosban súlyos betegségből gyógyították.¹²)

Ebben az összefüggésben érdekes, hogy Szenes Erzsí irodalmi tevékenységét a későbbi szlovákiai magyar irodalomtörténészek is úgy értékelik, hogy ő volt az az alkotó a két világháború közötti Csehszlovákiában, „akinek talán a legtöbb esélye volt kitörnie annak szűkös keretei közül, s Magyarországon, sőt tágabb összefüggésekben is ismert és elismert költővé válnia”.¹³ A magyar irodalmi elismerés – visszamenőleg értékelve – sikerült neki: az 1920-as és 1930-as években publikált líráját (*Selyemgombolyag; Fehér Kendő; Szerelmet és halált énekelek*) nemcsak számontartották, hanem Ignóty, Radnóti, Füst Milán, Komlós Aladár kiváló kritikát is írt róluk. Költészetének korabeli elismerését az is bizonyítja, hogy antológiák vették fel verseit kötetekbe. Ilyen például az *Új Anthologia. Fialat költők 100 legszebb verse*,¹⁴ vagy a magyar lírikusok olasz antológiája, az *Accordi Magiari* fordításkötete (1928), amelyben olyan szerzők mellett szerepel versével, mint Ady, Babits, Kosztolányi vagy Juhász Gyula.¹⁵ Nemcsak lírikusként ismerték és ismerték el, hanem rövidprózája is mindig bekerült a csehszlovákiai magyar szerzők irodalmi válogatásába.¹⁶ Szenes maga nyilatkozta, hogy egyidejűleg volt tagja a csehszlovákiai Masaryk Akadémiának, a budapesti Írók Egyesületének és az Izraelita Magyar Irodalmi Társulatnak (IMIT) is.¹⁷ Így az irodalmi nyilvánosságban való szereplése a kultúrák találkozási pontján elfoglalt helyzetéről tanúskodik: egyszerre publikált a *Nyugatban*

¹² Turczel Lajos: Babits Mihály szlovákiai kapcsolatai. In Turczel Lajos: *Tanulmányok és emlékezések*. Pozsony–Budapest, Madách–Európa, 1987. 152–156.

¹³ Az írás beszédes címe egy idézet az íróntól: „Nem vagyok azonos többé önmagammal...” Lásd: Tóth László: Nyolc arckép. In Tóth László: *Elfeledett évek. Esszék, cikkek, interjúk*. Pozsony, Kalligram, 1993. 64–69.

¹⁴ Babits Mihály (szerk.): *Új Anthologia. Fialat költők 100 legszebb verse*. Budapest, Nyugat, 1932.

¹⁵ Lásd: *Accordi Magiari*. Ford. Gino Sirola. Trieste, Parnaso, 1928. A kötet Schöpflin Aladár előszavával jelent meg, és 1941-ig 8 kiadást ért meg.

¹⁶ Többek között: *Hegyvidéki bokréta* (1934), *Szlovenszkói magyar elbeszélők* (1938), *Szlovenszkói vásár* (1980). Amikor Szenes Erzsí Darvas Jánossal, Győry Dezsővel és Vozári Dezsővel a *Prágai Magyar Hírlapnál* dolgozott, 1930-ban Prágában *Nyitott könyv. Prágai magyar költők antológiája* című kötettel jelentkeztek.

¹⁷ Szenes Erzsí: *A lélek ellenáll*. Budapest, Szépirodalmi, 1966. 9.

és a *Múlt és Jövőben* (a *Nyugat* 1924–1929 között, a *Múlt és Jövő* 1924–1944 között közli néhány versét és elbeszélését), ahogy néhány verse a *Szép Szóba* és az *IMIT Évkönyvbe* vagy a Komlós Aladár szerkesztette *Ararátba* is bekerült.¹⁸ Verseit és publicisztikai írásait nemcsak magyarországi vezető orgánumok hozták, hanem csehszlovákiai magyar lapok állandó munkatársa is volt. Írt a pozsonyi *Esti Újságnak*, újságíróként dolgozott a *Kassai Naplónak*, a *Prágai Magyar Hírlapnak*, a *Magyar Újságnak*, utóbbinak szerkesztőjeként. A háború után néhány évig egy pozsonyi szlovák nyelvű hetilapban volt állandó rovata *Knihy a Osudy* címmel (*Könyvek és sorsok*), amelyben a vészkorszak és üldöztetés témáját dolgozta fel.

Többes kulturális kötődés, plurális identitásformák

Szenes Erzsi két világháború közötti lírai művei, elbeszélései kontextusának értelmezését nagyban árnyalhatják az 1950-es évektől Izraelben írt visszaemlékező, tanúságtevő tárcái. Kutatásom egyik hipotézise, hogy Szenes Erzsi csehszlovákiai magyar-zsidóként plurális identitásformával tudott élni, azaz nem a kultúrnemzet által kikényszerített, rögzített identitással kellett azonosulnia, amely egyben már a diszkriminációt is tartalmazta, hanem élhetett a többes kulturális kötődés egyidejűségének lehetőségével. Az új társadalmi környezet lehetővé tette a kulturális heterogenitás, a többkultúrújúság közvetítését, az identitások interakcióban tartását, és ennek lenyomataival találkozunk korabeli lírai nyelvében, majd az 1950-es évektől Izraelben íródo visszaemlékező tárcáiban, novelláiban is.

Szenes Nagymihályban élő magyar-zsidó családba született, apja, Singer Mátyás, magyar tanító volt. A család anyanyelve tehát a magyar, de gyerekként a szlovák környezet ugyanannyira lehetővé teszi számára a szlovák nyelv használatát.¹⁹ A család jól tudott szlovákul és németül is, és az apa a rabbinikus hagyomány folytatójaként a héber nyelvre is tanította a gyermek Szenes Erzsit.²⁰ A zsidó identitáshoz való kötődés vállalása, megvallása a két világháború közötti szövegeinek is alkotóeleme. Komlós Aladár szavaival megfogalmazva, hogy „mer zsidó lenni” és ugyanakkor nem szakítja el „a magyarsághoz fűző szálát”,²¹ vagyis össze tudja egyeztetni az asszimilációt és a zsidó öntudatot, az annak a területi és politikai változásnak, illetve az annak nyomán kialakuló identitásopciók életbe lépésének volt köszönhető, amely a dél-szlovákiai zsidóság számára más feltételeket biztosított, mint a magyarországi zsidóság számára. Komlós híressé

¹⁸ Szenes Erzsi: Írjad, csak írjad. In *Ararát. Magyar zsidó évkönyv az 1944. évre*. Budapest, Országos Izr. Leányárvaház, 1944. 30.

¹⁹ Egyik visszaemlékező írásában jegyzi meg, hogy csak a szüleivel beszélt magyarul, a játszótársáival szlovákul. Szenes Erzsi: Felszakadó emlék. *Új Kelet*, 1968c. szeptember 22. 6.

²⁰ Visszaemlékezése szerint inkább kevesebb sikerrel.

²¹ Komlós Aladár: Zsidók válaszüton. In Komlós Aladár: *Magyar-zsidó szellemtörténet a reformkortól a holocaustig. II. Bevezetés a magyar-zsidó irodalomba*. (Szerk. Kőbányai János – Kiss József.) Budapest, Múlt és Jövő, 1997b. 20.

vált állítása, amely szerint „[a]z igazság az, hogy magyar is vagyok, zsidó is vagyok és nemzetközi is vagyok!”,²² és ezen állítás tartalma éppen ebben a csehszlovák környezetben látszik érvényesülni (rövid időre) 1920 és 1938 között. Komlós Kassáról Bécsbe, majd Budapestre költözik az 1920-as években. Szenes Erzsike Komlóstól eltérően a két világháború közötti évtizedekben nem települ át Magyarországra (1942 decemberében szöknie kell Budapestre), hanem Dél-Szlovákiából kapcsolódik magyar és csehszlovákiai magyar irodalmi fórumokhoz. A kétféle politikai szituáció nemcsak az imént látott értékrendbeli különbségekben meghatározó (szlovenszkói magyar irodalom), de a zsidóság önidentifikációja, nemzethez való viszonya tekintetében is nagy különbségeket jelentett. A csehszlovákiai magyar zsidóság 1920–1938 közötti történetére vonatkozó rövid reflexió előtt nézzük meg, hogy témánkat illetően a magyar irodalompolitikai viszonyok történetében milyen jelentős változások voltak.

A kettős (magyar és zsidó) irodalmi kötődés témája irodalomtörténeti szempontból az utóbbi évszázadban nagy vitákat generált. A magyar irodalomtörténet számára szemléletbeli problémát vet fel, hogyan beszélhetünk, beszélhetünk-e egyáltalán „zsidó” irodalomról, és az hogyan illeszthető be a nemzeti irodalmi rendszerbe. Kiss József *Hét* című lapja az asszimilációs szerződés megerősítésével a magyar nemzeti kultúrába, irodalomba való integráció evidenciáját szemlélteti: egyenrangú állampolgárok és egyének a modern magyar irodalom megteremtésében együtt vesznek részt, vagyis a kettősség, ambivalencia a 19. század utolsó évtizedeiben nem jelenik meg kérdésként.²³ Török Petra is megerősíti, hogy a 20. század fordulója előtt elméleti viták nem merültek fel a magyar zsidó irodalom kérdésével kapcsolatban.²⁴

A Patai József szerkesztette *Múlt és Jövő* a zsidó tradíció vállalását jelentette be, de a magyar kultúrán belül, a „magyarosodás programjával”,²⁵ azaz a kettős kötődés elvét támogatta, és a nemzeti irodalom részeként értelmezett magyar nyelvű zsidó irodalom jelenlétének elfogadtatására ösztönzött. Kőbányai János kiemeli, hogy a *Múlt és Jövő* a felekezeti sajtóval szemben is újdonságot hozott, hiszen nem bezárkózó vallási irodalmat, hanem modern zsidó kultúrát próbált teremteni, nyugat-európai kulturális eredményekre apellálva magyar kulturális kontextusban.²⁶ A folyóirat olyan igénnyel állt elő, amely nagy polémiaikat váltott ki, amikor arra célzott, hogy „a művészetnek, irodalomnak s társadalomnak létezik egy zsidó olvasata, értelmezhetősége is: tehát nem vallási (felekezeti), hanem népi tartalma, tapasztalata és interpretálhatósága”.²⁷ 1919–1920-tól

²² Komlós (1997b): i. m. 11.

²³ Ungvári Tamás: Asszimilációs stratégiák. In Török Petra (szerk.): *A határ és a határolt. Töprengések a magyar-zsidó irodalom létformáiról*. Budapest, Országos Rabbiképző Intézet, 1997. 56.

²⁴ Török Petra: A zsidó irodalom értelmezésének fordulópontjai a magyar zsidó sajtóban 1880–1944 között. In Török Petra (szerk.): *A határ és a határolt. Töprengések a magyar-zsidó irodalom létformáiról*. Budapest, Országos Rabbiképző Intézet, 1997. 141–142.

²⁵ Kőbányai János: *A magyar-zsidó irodalom története. Kivirágzás és kiszántás*. Budapest, Múlt és Jövő, 2012. 151–152.

²⁶ Kőbányai (2012): i. m. 152.

²⁷ Kőbányai (2012): i. m. 157.

azonban a magyar zsidóság a fokozódó nacionalizmus és diszkrimináció légkörében a kettős kötődés elvét egyre kevésbé tudta magáénak vallani, hiszen a kollektív identitás vállalása azonnal a kirekesztést, az antiszemita támadásokat indította be, egyre több zsidóellenes megnyilatkozás jelent meg az irodalomkritikában a magyar irodalom zsidó jellegének hangsúlyozásával.²⁸ Komlós Aladár 1921-ben Eperjesen írt, *Zsidók válaszáton* című híres írásában az asszimiláció és disszimiláció következményét alapvető pontossággal ragadja meg: zsidóként „szégyellem bevallani a zsidó voltomat”, mert a zsidóság befogadása, az emancipáció csak félig sikerült, csak papíron jött létre, a modern zsidóság gyötrelmes bizonytalanságot, bujkálást és szégyent élt meg, ugyanis a befogadó közeg felől érkező negatív előítéllettel találkozott.²⁹ Elsajátította a magyar kultúrát, a magyar nyelvet, a magyarság földje, dolga iránt érdeklődik, írja Komlós, ám miután elveszítette, feladta zsidó identitását, a magyar közösség a nemzetből való kítaszítással válaszolt. A nemzet dönt az egyén/csoport felől, mert a nacionalizmus a származáson alapuló kategorikus identitással való azonosulást tudja elismerni, „miközben az ember belül nem biztos, hogy dönteni tud hovatarozásáról”. „Téves látáson alapult a régi híres dilemma”, fogalmaz Komlós, „hogy zsidók vagyunk vagy magyarok. Mintha csak vagy zsidók, vagy magyarok lehetnénk! Pedig mind a kettő voltunk, ha nem is egyenlő arányban.”³⁰

Az antiszemizmus fokozódásával a magyar zsidóság meghasonlottsága is erősödött. A fenyegetettség többféle választ szült, az identitás traumatizáltságát megélők részéről már a holokauszt előtt is megjelent a rejtekezés, az elfojtás, az identitás le- és megtagadása.³¹ Az úgynevezett zsidó öngyűlölet szélsőséges változatának tragikus-ironikus megidézése jelenik meg legnagyobb erővel Zsolt Béla regényeiben. Laczó Ferenc ugyanakkor arra mutat rá, hogy az 1930-as és 1940-es években kibontakozott egy olyan identitás-diszkurzus, amely főként a kettős identitás lehetőségfeltételeit próbálta körbejárni. Fontos hozzátenni, hogy Komlós Aladár kezdeményezése – főként a *Libanon*, *Ararát* és az *IMIT évkönyvekről* van szó – kétségbeesett kísérletként értelmezhető, amellyel Komlós a disszimiláció, a fenyegetettség idején a „kivetettek a szolidaritás” felé irányította.³² Laczó az *IMIT évkönyvek* 1929 és 1943 között megjelent szövegeiben megképződő kollektív identitásdiszkurzusából a magyar-zsidó kettős identitás öt formáját látja kirajzolódni: a zsidóság vallás volta melletti állásfoglalást (felekezeti identitás), a kettős identitás kevert formáját (problémátlan együttesség, kötőjeles identitás), az asszimilációs

²⁸ Török (1997): i. m. 142.

²⁹ Komlós (1997b): i. m. 12.; Lásd még: Komlós Aladár: A zsidó lélek. In Komlós Aladár: *Magyar-zsidó szellemtörténet a reformkortól a holocaustig. II. Bevezetés a magyar-zsidó irodalomba.* (Szerk. Kőbányai János – Kiss József.) Budapest, Múlt és Jövő, 1997a. 38–41.

³⁰ Komlós (1997b): i. m. 17.

³¹ Karády Viktor: Trauma és zsidó identitás. In Márton László (szerk.): *Zsidó identitás a Holokauszt után.* Budapest, Bibó István Közéleti Társaság – Pallas Páholy, 2014. 32.

³² Ungvári (1997): i. m. 63.

és zsidóságot megőrző összeegyeztetést, a népi, de magyar zsidó identitást és a magyar identitás primátusát valló kettős identitást.³³

Az irodalomtörténeti vonulatok alakulását is meghatározta a társadalmi diszkrimináció erős jelenléte. Török Petra úgy látja, hogy az 1930-as évekre a magyar-zsidó irodalom kettészakadt, a magyar normákat érvényesítő asszimiláltak irodalmára és a felekezeti irodalomra, amely viszont a zsidó téma és modern formanyelv ötvözését nem tudta megvalósítani.³⁴ Az írók önidentifikációja tekintetében azonban Kőbányai János – Laczó Ferenchez hasonlóan – a fokozódó fenyegetettség következtében több válaszdási lehetőséget lát: az identitás megtagadásán, a katolizáláson vagy éppen ellenkezőleg, a cionizmushoz való kapcsolódáson kívül voltak olyanok is, akiknél néhány munkájukban megjelent a kötelék fontossága, valamint utal egy olyan csoportra, akiknél a kettős kötődés ugyan hangsúlyos volt, de nevük a holokauszt és a trauma által kettőtört pályát következtében ismeretlen maradt. Kőbányai ez utóbbi csoportban sorolja fel Tamás Sári, Sebesi Ernő, Timár Magda és „a táborkból Izraelben otthonra lelt Szenes Erzszi” nevét.³⁵ Sebesi Ernő, Szabó Béla, Szenes Erzszi, Szenes Piroska, Forbáth Imre, Berkó Sándor, Kaczér Illés vagy Neubauer Pál a dél-szlovákiai régióhoz, a csehszlovákiai magyar irodalmi közösséghez tartozva jelentkeztek Magyarországon munkáikkal. A társadalmi környezet eltérő volta meghatározta a megszólalásmód, a kisebbségi identitáshoz való viszony ábrázolásának kérdését is. Ennek az írócsoportnak, így Szenes Erzsinek is a jelenléte a magyar irodalom ezen időszakában egy sajátos hangot jelent, főként a többes identitás, többkultúrájúság pozitív és progresszív módon történő bemutatásával.

A többes nyelvi, kulturális tradícióhoz tartozás megélésének társadalmi-politikai feltételei vannak, amelyre a masaryki Csehszlovák Köztársaságban alkalom nyílt. A szlovák történész, Yeshayahu Jelinek szerint a szlovákiai területen élő zsidóság letelepedése óta („az elmúlt háromszáz évben”) nem az etnikai és vallási identitás meghatározása volt probléma (azzal tisztában voltak), hanem a nemzeti identitás egyértelműsége volt kérdéses. Több területi identitáshoz kapcsolódó nemzeti hovatartozás közül választhattak, amely német, magyar vagy szlovák asszimilációt jelentett.³⁶ A zsidóság szempontjából óriási hordereje volt annak, hogy a Csehszlovák Köztársaságban a zsidóságot nemzeti-séggként ismerték el.³⁷ A zsidó nemzetiségi jogkör és politikai szerepvállalás lehetőségét

³³ Laczó Ferenc: A magyar zsidó kettős identitás formái. Tudományos szövegek identitásdiskurzusa-írói. In Bíró Zsuzsanna Hanna – Nagy Péter Tibor (szerk.): *Zsidóság – tradícionális és modernitás*. Budapest, Wesley János Kiadó, 2012. 119–126.

³⁴ Török (1997): i. m. 149.

³⁵ Kőbányai János: Virágzás halál után. A magyar zsidó költészet 150 éve. *Látó*, (2010), 12.; Kőbányai (2012): i. m. 182.

³⁶ Kovács Judit idézi Jelineket. Lásd: Kovács Judit: *Az identitás kérdése és paradox volta Gejza Vámoš műveiben*. Budapest, Wesley János Kiadó, 2004b. 11.

³⁷ Kovács (2004b): i. m. 9.; Rebekah Klein-Pejsová: *Mapping Jewish Loyalties in Interwar Slovakia*. Bloomington–Indianapolis, Indiana University Press, 2015. 35. Filep Tamás Gusztáv ezzel szemben inkább korlátozásnak látja a nemzetiséggé válást. Egyfelől azt mondja, hogy másodrendű állampolgárok lesznek, másfelől „a népszámlálások idején a megszállt területek zsidóságát e nemzetiség

a cionista mozgalom ügyeként szokás értelmezni; a zsidó nemzeti politika Csehszlovákiában túlnyomórészt cionista vállalkozás volt.³⁸ A Zsidó Nemzeti Tanács terjesztette ugyanis elő, hogy az újonnan létrejött államban a zsidóság nemzetiségi jogkört kapjon. Létrehozták a Zsidó Pártot (Zidovská strana) is, amely koalícióval – a lengyel kisebbség képviselétével és a Csehszlovák Szociáldemokrata Párttal együttműködve – jutott be a parlamentbe.³⁹ A masaryki Csehszlovák Köztársaság demokratikus jogállamként „nagy nemzetközi elismerést vívott ki magának azzal, hogy jóváhagyta a Zsidó Nemzeti Tanács igénybejelentését a zsidók teljes egyenlőségére és a zsidó nemzet nemzetiségi kisebbségi jogaira vonatkozóan”.⁴⁰ Masaryk a tolerancia ügye mellett állt ki, fellépett az antiszemitizmus ellen és támogatta a cionizmust.⁴¹ A magyarországi cionista mozgalomtól eltérően – amelyet csak egy szűk kör karolt fel⁴² – a csehszlovákiai szerveződés komoly identitásformáló tényező lett, a zsidó ifjúság képzését (például mezőgazdasági munka szorgalmazása), a héber nyelv oktatását célozta meg, és elképzelései között szerepelt az önálló zsidó állam megteremtése.⁴³

A zsidóság nemzetiséggé válása természetesen nem volt konfliktusmentes a társadalmi együttélés tekintetében, és nyilvánvalóan az állam részéről voltak politikai okai is. A térséggel foglalkozó történészek elmondják, hogy a kormány nem leplezett célja volt, hogy a zsidóságot elkülönítse a magyaroktól.⁴⁴ Ez a politikai aktus a közösségen belül az antiszemitizmus egy sajátos politikai változatát szintén megalapozta: összefonódott a magyarellenességgel.⁴⁵ Azt, aki magyarnak vallotta magát, magyarul beszélt, a szlovák ügytől való elpártolással vádolták, de aki a szlovák vagy csehszlovák érdekek

bevállására *biztatták, presszionálták* vagy önkényesen így regisztrálták”. Filep Tamás Gusztáv: Felvidéki zsidó magyarok a csehszlovákiai magyar közéletben 1918/19–1938. In Hatos Pál – Novák Attila (szerk.): *Kisebbség és többség között. A magyar és a zsidó/izraeli etnikai és kulturális tapasztalatok az elmúlt századokban*. Budapest, Balassi Intézet – L’Harmattan, 2013. 37.

³⁸ Klein-Pejsová (2015): i. m. 62.

³⁹ Kovács (2014b): i. m. 9.

⁴⁰ Klein-Pejsová (2015): i. m. 35.

⁴¹ Noha a közbeszédben nem volt megengedett a nyílt antiszemitizmus, a katolikus szlovák társadalom falusias légkörének antijudaizmusa és nacionalizmusa mégis erőszakos zsidóellenes megmozdulásokat, atrocitásokat idézett elő. Vö. Simon Attila: Kettős szorításban. A dél-szlovákiai zsidóság Trianon és Auschwitz között. *Fórum. Társadalomtudományi Szemle*, 16. (2014), 4. 4–5.

⁴² Ehhez lásd: Novák Attila: *Átmenetben. A cionista mozgalom négy éve Magyarországon*. Budapest, Múlt és Jövő Kiadó, 2000; Laczó Ferenc: *Felvilágosult vallás és modern katasztrófa között*. Budapest, Osiris, 2014. 124.

⁴³ Kovács Éva: *Felemás asszimiláció. A kassai zsidóság a két háború között 1918–1938*. Somorja–Dunaszerdahely, Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum, 2004a. 21.

⁴⁴ Vö. Kovács (2004a): i. m.; Simon Attila (2014): i. m.; Filep (2013): i. m.

⁴⁵ Evans „magyarofóbiának” írja le a szlovákok antiszemitizmusának ezen változatát. Lásd: R. J. W. Evans: Hungarians, Czechs, and Slovaks. Some Mutual Perceptions 1900–1950. In Mark Cornwall – R. J. W. Evans (szerk.): *Czechoslovakia in a Nationalist and Fascist Europe 1918–1948*. New York, Oxford University Press, 2007. 119.

felé tájékozódott, azt a magyarok vádolták hűtlenséggel.⁴⁶ Másfelől viszont a zsidóság egy sokkal elfogadóbb identitásválasztási lehetőséggel találkozott, az asszimiláció nem volt feltétel, hanem többféle identitásopcióra volt mód, az asszimiláció, disszimiláció és zsidó önrendelkezés, illetve ezek kevert változata is érvényesülhetett. Vagyis, ahogy Kovács Éva fogalmaz, a kizárólagos nemzeti identitás alá rendelődés helyett a plurális identitásformák megélésére volt lehetőség a két világháború közötti Csehszlovákiában.⁴⁷ Ennek a magyartól eltérő politikai és kulturális kontextusnak a kettős identifikáció szempontjából is óriási jelentősége van. Egyfelől igaz az, hogy a magyar politikai nemzet alól kikerülő dél-szlovákiai zsidóság egy kis része, amely a cseh/szlovák nyomás ellenére is megtartotta magyar identitását, a magyar kultúra fenntartásában és az ellenzéki politikában is rendkívül fontos szerepet töltött be,⁴⁸ másfelől viszont a zsidó identitása vonatkozásában is választhatott a nemzetiségi, és egyéb felekezeti változatok között.

Kulturális sokféleség Szenes Erzsi írásaiban

Szenes Erzsi két világháború közötti lírájában és Izraelben írt tanúságtevő tárcáiban, novelláiban a kettős (többes) kulturális kötődés jelzései, a többféle hagyományhoz tartozás egyszerre van jelen, és mindez a fent említett szociokulturális háttérrel együtt kap értelmet. A kettősség nála – a magyarországi írótól eltérően – úgy lesz szétbontatlan egység, hogy ezen a kettősségen (többes identifikáción) belül sokféle identitástartalom tud jelentőssé válni. Vagyis sokkal inkább mozgó, alakulásban, interakcióban levő identitáspozícióval kell számolnunk, amely attól a politikai, irodalmi, élethelyzetbeli kontextustól, társas és társadalmi interakciótól függ, amely éppen meghatározza a dialógusban szereplők szituáltságát és megszólalásmódját. Így a felekezeti, cionista vagy magyar kulturális, európai (kozmpopolita), magyar–szlovák identitás minta hangsúlyozása kontextustól függően változik. Ezeknek az identitásopcióknak a megvalósulásából néhány példát szeretnék hozni.

Szenes „a magyar irodalom és Európa egységében gondolkodott mindvégig”, írja már Tóth László is.⁴⁹ Az *Új Kelet*ben megjelent visszaemlékező írásaiból pedig egyértelműen kiolvasható, hogy a két világháború közötti Csehszlovákiában élő magyar író nemcsak azért nehéz, sőt lehetetlen egyetlen identitáshoz rögzíteni, mert többszörös identitása a „sokszerzős” kultúrához tartozásból táplálkozott, hanem mert ez a kultúra a szimbolikus és fizikai értelemben is az állandó úton levést tette lehetővé számára (európai identitás, kozmpopolitizmus). A csehszlovákiai demokratikus keretek Szenes számára további lehetőséget kínáltak, a kozmpopolita attitűd kialakulásának a feltételeit: az akkor 4–5 idegen nyelvet beszélő Szenes újságíróként Prága, Berlin, Párizs, Budapest, Firenze között állandóan úton volt, kapcsolatokat épített, éles szemmel figyelte a világ szellemi

⁴⁶ Simon (2014): i. m. 6.

⁴⁷ Kovács (2004a): i. m.

⁴⁸ Filep (2013): i. m. 39

⁴⁹ Tóth (2013): i. m. 65.

mozgalmaikat, technikai haladását, kulturális eseményeken vett részt, és legfőképpen írt. Éppen a prágai magyar élet nyitottságára figyelt fel, annak pozitív tartalmát aknáztta ki, a kulturális találkozások által megképződő nagyfokú reflexivitás lehetőségét.⁵⁰

Ha a líráját nézzük, azt láthatjuk, hogy költészete az 1920-as években induló lírai kísérletek sorába illeszkedik, egy sajátos női hang kialakításával. Ez a saját hang azonban nemcsak a modern lírai kezdeményezésekkel együtt alakult (önmegszólító, dialogikus versformák), hanem a zsidó bibliai, rituális és irodalmi hagyomány az önmeghatározás és önkifejezés szerves része lesz költészetének. Értelmezésem szerint saját hangjának (költői identitásának) kialakítása modern költő nyelvként a zsidó tradícióra való ráhagyatkozással történik, amely nem csupán stíluselem. Témáit – főként a szerelem, a nő-férfi viszony, magány, lemondás, élet-halál – modern feldolgozásukkal együtt sokszor bibliai képekhez és tartalomhoz igazítja, de formavilága is bibliai: a gondolatritmusra épülő szabadversben alkotott. A gondolatritmus, amelynek jellemzője, hogy gondolatok, nyelvi egységek, képek tagolják a versritmust, értelmezhető természetesen avantgárd hatásként is; ebben a költészetben nemcsak a modern progresszivitást, hanem a tradicionális bibliai motívumokat ugyanannyira képviseli. Mindazonáltal a vallási metaforika és formavilág abban a modern nyelvi környezetben jelenik meg versalkotó elemként, amelyben a lírai alany az idegenség, kitisztottság léttapasztalatával szembesül, és a „női” megszólaló női szubjektivitása – a patriarchális norma visszautasításaként – diszkurzív pozícióként a versnyelvvvel együtt formálódik.

Szenes költészetét a csehszlovákiai magyar és a magyarországi irodalmi közösség hasonlóképpen értékelte, de külön figyelmet érdemel, hogy jellemzőinek értékelésénél vannak hangsúlyeltolódások. A két világháború közötti verseinek korabeli fogadtatásánál láthatjuk, hogy főként a női megszólalásmód, „asszonyiség önkifejeződését” látják érvényesülni a versekben, kiemelik a gondolatritmusra épülő szabadvers feltűnő formai jegyét, és mindenütt feltűnik, hogy saját hangra szert tett költőt dicsérnek. Fábry Zoltán egyértelmű elismeréssel beszél Szenesről, de számára a szlovenszkozi irodalomba való beágyazottsága lesz fontos.⁵¹ A magyarországi kritika felől is támogatást kap, Radnóti, Füst Milán, Komlós Aladár, Ignótus a *Nyugat*-ban értékeli pozitívan Szenes költészetét.⁵² Feltűnhet azonban, hogy lírájának egyik jellemző jegyét, a bibliai utaláshálóra való hagyatkozást csupán a csehszlovákiai kritika nevezi meg, míg a magyarországi iroda-

⁵⁰ Szenes Erzs: A prágai magyar szigetről. *Prágai Magyar Hírlap*, 1930. augusztus 10. 10.

⁵¹ Fábry Zoltán: Nőíró Szlovenszkozn. In Fábry Zoltán: Kúria, kvaterka, kultúra. Adalékok a csehszlovákiai magyar kultúra első fejezetéhez (1918–1938). Pozsony–Budapest, Slov. vyd. krásnej lit. – Szépirodalmi, 1964. 61–65.

⁵² A teljesség igénye nélkül: Komlós Aladár: Magyar költészet Szlovenszkozn. *Nyugat*, 19. (1926), 17.; Ignótus: Vers és verselés. Neovojtina 3. *Nyugat*, 19. (1926), 18.; Ignótus: Szenes Erzs: Fehér kendő. *Nyugat*, 20. (1927), 22.; Füst Milán: Szenes Erzs: Fehér kendő. *Nyugat*, 20. (1927), 22.; Radnóti Miklós: Szenes Erzs új versei. *Nyugat*, 29. (1936), 6.; Görög Ilona: Szenes Erzs költeményei. *Szép Szó*, 1. (1936), 2. 190.; Komlós Aladár: Irodalmi Napló. Szerelmet és halált énekek. *A Toll*, (1936). 104–106.; Gálos Magda: Szerelmet és halált énekek. *Magyar Könyvbarátok Diáriuma*, 4. (1936), 5–6. 144.; Egri Viktor: Szenes Erzs: Szerelmet és halált énekek. *Magyar Írás*, 5. (1936), 5. 108–109.

lomkritikában a zsidó tradícióra való utalás kevésbé jelenik meg manifeszt módon. Fábry Zoltán „zsidó biblikus egyszerűséget megvalósító, szentimentalizmust felszámoló igazi szerelmi líra”-ként definiálhatja *Oly messze vagy* című versét (*Fehér Kendő*), illetve „biblikus nehéz nyelvű kinyilatkozás”-ról ír versei kapcsán általában is.⁵³ Csanda Sándor, a szintén csehszlovákai magyar irodalomtörténész az 1960-as években Szenes költészetét e szavakkal jellemzi: „megtalálható későbbi, érett költészetének számos alapvető motívuma is: az ószövetségi zsidó misztika, a könnyes, tragikumra hajlamos életszemlélet, a természettel kapcsolatos költői hasonlatok bősége stb.”⁵⁴ Ignotus (Magyarországról) ezzel szemben csupán arra utal, hogy „szavainak súlykülönbsége versmértékké zamatosodik, a verstelen vers, a kötetlen ritmus-standard példájává”,⁵⁵ s Komlós sem emeli ki az ószövetségi párhuzamot, csak metaforikusan és távolról utal a megfelelésre.⁵⁶

Szenes verseiben a zsidó nyelvi és irodalmi tradícióhoz való kötődést láthatjuk olyan témák és képek megidézésénél, mint a házasság, a zsidó rítusok által megteremtett menyasszonyiség, amely ugyan idegenné válik számára, de a törvény (zsidó hagyomány szerinti) betartásának kérdése továbbra is alapvető marad. A patriarchális mintától való eltérés, elidegenedés, a házasság visszautasítása és a lemondás következményei jelennek meg több költeményében, például az *Ó Menyasszony!* vagy a *Nem fáj nekem* című versekben. A *Nem fáj nekem* című vers kezdeti sorai – „Nem fáj nekem a narancsvirág-koszorú a lányok homlokán, / Megdobálom őket mazsolával, / Mint a templomban menyegző előtt a vőlegényeket, / Őseim hite szerint” – a patriarchális házasságtól, a zsidó rituálé által szentesített női szereptől való eltávolodást idézi fel.⁵⁷ A *Nyugatban* 1927-ben (majd a *Fehér kendő* című kötetben) megjelent, *A férfi szól*⁵⁸ című versében a modernség és a vallási tradícióra hagyatkozás kettősége van jelen, amelyben épp az lesz különleges, hogy a saját női hangot az apai hagyományhoz – a nyelvhez és kultúrához – való viszonyba állításon keresztül látja megvalósíthatónak. A vers egyik fontos metaforája, „a templom ott Jeruzsálemben”, az apa és isten szavának örökidejűsége, egy egyértelművé tett bibliai és népi hagyományt szólít meg, mind formai, mind képhasználatában a zsidó vallási emlékezetet teszi meg verse kiindulópontjával.

A holokauszt után, a pálya második felében írt szövegekben – az izraeli évek alatt írt tanúságtevő tárcákban és elbeszélésekben – az identitásvesztés és a többszörös kötődések újrakonstruálási műveleteit olvashatjuk. Ezek az írások emlékezeti szövegek, amelyekben a zsidó hagyományhoz, identifikációhoz kapcsolódó reflexiók, a múlt újraírása kerül előtérbe, ahol a tanúságtétel, a halottak feletti gyász és az elveszített otthon emlékei is hangsúlyosak lesznek. Ezekben az évtizedekben részben a megmaradt kéziratokból,

⁵³ Fábry Zoltán: Szenes Erzsébet versei. In Fábry Zoltán: *Összegyűjtött írásai 2.* (Szerk.: Fonód Zoltán.) Pozsony–Budapest, Madách–Szépirodalmi, 1981. 256–257.

⁵⁴ Csanda Sándor: Szenes Erzsébet költészete. *A Hét*, 12. (1967), 9. 11–12.

⁵⁵ Ignotus (1926): i. m. 464.

⁵⁶ Vö: Komlós (1936): i. m.; Komlós Aladár: *Kritikus számadás*. Budapest, Szépirodalmi, 1977. 279–281.

⁵⁷ Szenes Erzsébet: *Szerelmet és halált énekelek*. Budapest, Franklin, 1936. 58.

⁵⁸ Kötetben: Szenes Erzsébet: *Fehér kendő*. Kassa, Genius, 1927. 57.

részben emlékezetből megpróbálja a múltat felidézni, és tanúságtevőként egy eltűnt világ és lakói életét szeretné megörökíteni: az elpusztított nagymihályi zsidóság életét, családját, saját elrabolt életét teszi elevenné. A zsidó bibliai és cionista hagyományhoz való kötődésről számos, Izraelben kiadott, tanúságtevő memoárként olvasható tárcában beszél. Emlékeket idéz fel a Csehszlovákiában megelevenedő cionizmusról több írásában (*Emlékezés a nagymihályi zsidókra; Az én kis városom*). Többen készülnek és indulnak el Erebebe, írja: „Már az államfordulat előtt is pislákol az ősi föld utáni vágy, de szinte közvetlenül a beállott változás után, mintha ezer láng táplálta volna hirtelen, fellobbanó fáklya lett.”⁵⁹ Herzl és Nordau műveit olvassák és olvastatják, olyan kimagasló egyéniségek tartanak náluk előadásokat, mint Max Brod, Ávigdor Haméiri, Patai József vagy Újvári Péter. „Hámeiri kétszer látogatott el Nagymihályra – írja –, első előadását én vezettem be. Úgy ünnepezték, mint valami királyi küldöttet Dávid városából, Jeruzsálemből [...]” Ő maga is tartott cionista előadást a II. világháború előtt Firenzében,⁶⁰ 1944 márciusában Pap Károllyal egyszerre kapott Goldberger-díjat.⁶¹ Külön témája Prága zsidó kultúrája – több szöveg foglalkozik a prágai zsidó temetővel; utal rá, hogy zsidó tárgyú írásaiért Prága városa egy évig újságírói ösztöndíjban részesítette a háború előtt.⁶²

A *Van hazám* című kötetben közölt írások közül az *Apám fája* című tárcanovella Szenes Erzsi talán egyik legszebb írása.⁶³ Az emlékezeti szövegben a bibliai, vallási tradíció és a népi, cionista törekvésekre való emlékezés, a saját családi emlékezet kapcsolódik össze, és íródik rá az izraeli jelenre, vagyis itt a múlt és jelen egygyé olvad, a megidézett táj egyszerre bibliai és jelenbeli, egyszerre kapcsolódik a gáluti világhoz és időhöz. A szöveg központi metaforája a fa és a föld, amely a zsidó vallási tradícióban és a cionizmusban gyökerező jelentéssel fonódik össze. Szenes elbeszélője feleleveníti, hogy a cionizmus megújulásával Csehszlovákiában mozgalom indult Palesztina betelepítésével kapcsolatban, fákat vásároltak és ültettek el a későbbi Izrael földjén. A Zsidó Nemzeti Alap ugyanis már évtizedekkel Izrael megalakulása előtt, földek megvásárlásával, erdőtelepítési programot hirdetett, és a zsidó telepesek a föld átalakítását fásítással próbálták megvalósítani. Szenes családi hagyományának része volt, hogy fákat ültettek valakinek a nevére Palesztinában, a tárca elbeszélője szerint az apa mintegy előreküldte a fákat, amelyek lehetővé tették a föld lakhatóvá tételét, és ezzel a család emlékezetét odakapcsolták Izrael földjéhez. A fának a zsidó tradícióban emlékmű szerepük is van: amikor az erdőnek egy személy vagy csoport nevét adták, odafűzték a holtak emlékezetét a földhöz, összekötötték a múltat és jövőt.⁶⁴ A szövegben megszólított fák viszont élő

⁵⁹ Szenes Erzsi: *Az én kis városom. Új Kelet*, 1968d. október 13. 12.

⁶⁰ Szenes Erzsi: A héber nyelv rajongói a világirodalomban. *Új Kelet*, 1961. szeptember 29. 5.

⁶¹ Szenes Erzsi: Kései sirató. *Új Kelet*, 1970. szeptember 18. 14.

⁶² Szenes Erzsi: A prágai zsidó temető. *Új Kelet*, 1962a. február 3. 11.; Szenes Erzsi: A prágai régi zsidó temető a magyar költészetben. *Új Kelet*, 1967. június 30. 6.

⁶³ A *Van hazám* tartalomjegyzéke szerint a *United Hungarian Jews of America* szervezet irodalmi díjában részesült írás.

⁶⁴ Esther Benbassa – Jean-Christopher Atthias: *Izrael – föld és szentség*. Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2008. 135.

emlékezetté válva a holokauszt áldozatait is gyászolják: az apa által előreküldött fák a galuti múlttal, a meggyilkoltak emlékezetével és a hazával teremtenek kapcsolatot, és az Izrael földjére érkezést és otthonra találást szimbolikusan segítik.

Szenes Erzszi számára a magyar kultúrához tartozása, magyar és európai kulturális identitása fontos maradt Izraelben is. Amikor apja könyvtáráról számol be, leírja, hogy egyszerre voltak otthon héber könyvritkaságok, rézkarcos művek, bibliák és haggadák, cionista irodalmak, de Schiller, Goethe, Storm, Keller, Shakespeare, Berzsenyi, Vajda és a magyar klasszikusok is. Szenes maga az új magyar irodalommal gazdagítja könyvtárakat – Ady, József Attila, Illyés, Vas István kötetét kellett a határon átcsempésznie.⁶⁵ Számos cikke tanúskodik a magyar irodalom, költészet iránti szeretetéről, előszeretettel fordul az európai és magyar írók zsidó kapcsolatai felé, a holokauszt után fontos témája lesz, hogy kik mit tettek/nem tettek a vézskorszakban,⁶⁶ és tanúságot tesz a magyar-zsidó mártírírók mellett. A már említett Fábry Zoltánról, a csehszlovák irodalmárról külön cikkben emlékezik meg (*Hódolat Fábry Zoltánnak*), akire nemcsak mint a kortárs antifasiszta irodalom kimagasló alakjaként gondol, hanem mint a humánus örököjére, aki a „legsötétebb hitleri korszakban is” „tántoríthatatlanul harcolt az antiszemitizmus ellen”.⁶⁷ Van írása Jókairól, Kiss Józsefről, Karinthyról, Molnár Ferencről, foglalkozik Kosztolányival, Arany Jánossal, de szép cikket közöl a magyar írónőről, Kaffka Margitról is. Kaffka 1911-ben Berlinben járt, és hazautaztában két napot eltöltött Prágában. Ekkor írta *Város* című ciklusát, benne a Löw rabbit idéző verssel a prágai zsidó temetőről, amely Szenes szerint Kiss József hasonló tárgyú verséhez képest is különleges, egyedüli a magyar poézisben.⁶⁸ József Attila többször kerül elő visszaemlékezéseiben, de a két háború közötti lírájában több verse jelölt intertextuális viszonyról árulkodik József Attila költeményeivel. Egy apró adalék is előkerül az emlékek közül: 1930-ban, Szenes Erzszi egy csehszlovák gyermekkórus (a Bakule) hangversenyét szervezte meg Budapestre, a Zeneakadémiára. Cseh és szlovák népdalok fordításához Szenes Erzszi József Attila számára készített nyersanyagot, amelyekből a fordítás a Japán kávéházban néhány délután alatt elkészült. Amikor az 1960-as években az Akadémiai Kiadó négy kötetben kiadta József Attila összes munkáit, ezeket a cseh és szlovák népdalfordításokat Szenes Erzszi kutatta fel, és helyezteti el a fordításokat tartalmazó kötetben.⁶⁹ Az 1960-as években megszorodnak a „múltfeldolgozáshoz” kapcsolódó írások, több szövegben tér vissza Nagymihály elpusztított zsidó közösségének életére, és az üldöztetés éveiről, a koncentrációs táborokról is ír feljegyzéseket.

A csehszlovákiai/szlovákiai magyar-zsidó kisebbségi lét bizonyos rétegeit tekintve az 1920-as, 1930-as években írt verseiben gyümölcsöző, termékeny forrás, de először

⁶⁵ Szenes Erzszi: A könyvtár. *Új Kelet*, 1968b. szeptember 13. 4.

⁶⁶ Szenes Erzszi: Magyar írók a vézskorszakban. *Új Kelet*, 1962b. március 9. 13.; Szenes Erzszi: Szlovák írók a vézskorszakban. *Új Kelet*, 1962c. március 30. 6.

⁶⁷ Szenes Erzszi: Hódolat Fábry Zoltánnak. *Új Kelet*, 1968a. július 12. 13.

⁶⁸ Szenes (1967): i. m. 6.

⁶⁹ Szabolcsi Miklós talál egy példányt a műsorfüzetből Szabolcsi Bencénél – két év kutatás után. Lásd: Szenes Erzszi: *Visszfényben*. *Új Kelet*, 1971. október 22. 14.

a fasiszta Szlovákiában, majd 1942 végétől Magyarországon zsidónak bélyegezve már az élete forog kockán, származása miatt atrocitások érik. A Masaryk-korszakot követően 1938-tól, a Hlinka-féle néppárt hatalomra jutásával, a náci Németország bábállamként létrejött Szlovákiában a zsidóság sorsa azonnal megpecsételődött: radikális antiszemita programmal a zsidóság többségi lakosságából való kiiktatását hajtották végre. Szenes 1939 és 1942 között a nagymihályi gettóban naplót vezetett, ennek szövegén alapul az 1966-ban, Magyarországon megjelent *A lélek ellenáll* című könyve. A napló kiadásával Szenes Erzsé az 1960-as években meginduló műltfeldolgozás és a rövid időre megélnékülö izraeli–magyar együttműködés egyik képviselője, diplomatája lett. Az *Új Keletben* publikált írásaihoz, és a *Van hazám* tárcáihoz képest (1956, 1959), amelyekben az önreflexív módon lejegyzett emlékek az izraeli jelen felől értelmeződnek, és izraeli magyar közönségnek szóltak, *A lélek ellenáll* hangsúlyosan a magyar közönséget szólítja meg. A naplóban a magyar kulturális identitás tartalmaival a magyar közösséghez tartozást emeli ki: magyar, európai kulturális identitásához tartozó irodalmi, nyelvi elemek szabályozzák az írás menetét; a kirekesztés, a halállal való szembenézés pedig kényszerűen alakítja a zsidó mint traumatizált identitás megformálását. A napló az íráson keresztül történő ellenállás formájaként értelmezhető. A szövegből az derül ki, hogy Szenes a gettóban európai és magyar írókat olvas, hogy megpróbálja lélekben, szellemileg túlélni a megpróbáltatásokat. De azt is regisztrálja: „Kortársaink és barátaink csaknem kivétel nélkül eladtak bennünket. De legalább hallgatnának, de beszélnek, legalább ne írnának, de írnak.”⁷⁰ A napló szövege szerint a szlovák fasiszmus fokozódó nyomására a megbélyegzést és kirekesztést – ugyancsak a sajátos politikai szituáltság miatt – kettős kiközösítésként éli meg, amely mint magyar zsidót sújtja. „Zsidó és magyar, egyik is bűn, a másik is, a kettő együtt a legnagyobb.”⁷¹ Helyzete azért is sajátos, mert irodalmi, tudományos munkáival valóban a szlovákiai magyar kultúra működését szolgálta egy, a magyar kultúrát ellehetetlenítő kontextusban.

„Ha a zsidók nem beszélnek ebben a városban magyarul – írja –, aligha lehetne már magyar szót hallani. A zsidóknak ismételtelen eltiltják már a magyar beszédet, de hiába tiltják el. [...] Az árják már nem szívesen köszönnek zsidónak, vagy egyáltalán nem köszönnek. Egyesek, ha egyedül vannak s nem társaságban, a régi hangon üdvözölnek bennünket, s olyan alázatosan, mintha bocsánatot kérnének tőlünk – de ha többen vannak együtt – nyilván egymástól való féltükben –, a levegőbe néznek, átnéznek rajtunk. Apámnak, aki magyar tanító volt itt egykor és két-három generációt nevelt fel, még a g-egyenruhások (gárdisták) [is] szoktak köszönni, persze ha nem látja senki, s apám úgy köszön vissza, mint régen: – Szervusz, fiam.”⁷²

Magyarságában és zsidóságában üldözötként a magyaroktól várja 1941-ben a segítséget, de már tudja: „[...] minden idegem egy olyan világhoz van kötve, olyan közösséghez, mely nem akar tudni rólam.” Éppen ez teszi – ha lehet – még tragikusabbá ezt a sorsot:

⁷⁰ Szenes (1966): i. m. 38.

⁷¹ Szenes (1966): i. m. 316.

⁷² Szenes (1966): i. m. 178.

végül éppen a náci népirtókkal kollaboráló magyar állam juttatja 1944. március 21-én az SS kezére.

A Budapesten megjelent könyv a magyar közönség figyelmére számított: a magyar kultúrához való tartozását, onnan való kirekesztését, az üldöztetést és saját irodalmi múltját szerette volna bemutatni. A naplóról 1966 és 1967 között számos recenzió született, és a legtöbb reflexió azokat az elemeket tartja fontosnak kiemelni a naplóból, amelyek az író magyar identitását erősítik.

„Aki ennyire ragaszkodik az európai és magyar irodalomhoz, mint ő, aki ilyen reménnyel vár tőle erősítést és feleletet, a halálos veszélyben is a magyar népmesékbe mélyed, Arany és Tompa leveleit olvassa, a Toldiért rajong, s azokat hívja segítségül, akik a civilizáció erejében hittek: Martin du Gard-t, Babitsot, Kosztolányit, József Attilát, Benedek Marcellt, a kor áramlatai ellenére tanulságosan bizonyítja hovatarozását.”⁷³

Mezei András is hangsúlyozza, hogy a megsemmisítőtáborok árnyékában is gondolatai „ott járnak folyton-folyvást a magyaroknál: Hazám.”⁷⁴ A könyvvel egyidejűleg Szenes Erzszi is újra megjelenik a magyar irodalmi, kulturális nyilvánosságban: 1966-ban Juhász Ferenc meghívására Magyarországra látogatott, és a könyvnap díszvendége volt.⁷⁵ Illés Endre, a Szépirodalmi Kiadó vezetője újra lekötötte közlésre *Selyemgombolyag* című, eredetileg 1926-ban kiadott verseskötetét.⁷⁶ Szenest több lap, rádió kérdezte, fellépett az Egyetemi Színpadon is. Fedor Ágnes szerint Szenes Erzszi naplója a magyar Anne Frank képét rajzolja meg, azzal a különbséggel, hogy felnőtt írta, csodával határos módon sikerült élve maradnia, és „tanúbizonyságot tenni élményeiről”.⁷⁷ Szenes a korabeli interjúkban elmondta, hogy az Eichmann-perben,⁷⁸ a Hunsche–Krumey-tárgyaláson, a frankfurti bíróság előtt is tanúvallomást tett, ugyanis rajta volt azon a szerelvényen, amelyet már kormányzói utasításra visszarendeltek a határról, de ahogy ő fogalmazott, Eichmann parancsára az SS másodszor is kilopott a határon. 1966-os, magyar nyilvánosságban való megszólalása, megjelenése azért is fontos, mert személyében a magyar-zsidó történeti múlt képviselője vált láthatóvá, aki a múlt olyan feldolgozásához próbált hozzájárulni, amely a magyar-zsidó traumatizáltság, történet, identitás kulturális, irodalmi meghatározottságát az izraeli magyar-zsidó identitás felől fogalmazta újra.

Peremiczky Szilvia szerint „mivel a magyarországi zsidóság emancipációjáért folytatott harca hosszú ideig vitathatatlan sikertörténetnek tűnik”, a cionizmus nem tudott erőteljesen megjelenni a magyar irodalmon belül, és a holokausztot követően

⁷³ Ágh István: Szenes Erzszi: A lélek ellenáll. *Új Írás*, (1967), 1. 123.

⁷⁴ Mezei András: A lélek ellenáll. *Élet és Irodalom*, 10. (1966) 38. 4.

⁷⁵ Szenes (1966): i. m.

⁷⁶ Erről lásd: N. n.: Szenes Erzszi további sikerei Budapesten. *Új Kelet*, 1966. június 24. 7.; Benedek Pál: Szenes Erzszi halálára. *Új Kelet*, 1981. IV. 21. 2.

⁷⁷ [Fedor] Á[gnés]: Egy elásott napló sorsa. Szenes Erzsébet beszél „A lélek ellenáll” című könyvéről. *Magyar Nemzet*, 1966. május 25. 4.

⁷⁸ Az Eichmann-perben 1962. május 25-én tett tanúvallomása a Jewishgen (Museum of Jewish Heritage, New York) honlapján olvasható.

a kettős identitás politikai okokból nem tudott uralkodóvá válni.⁷⁹ Ezzel szemben a két világháború közötti Csehszlovákiában élő magyar zsidóság, amely egyszerre tartotta életben a magyar nyelvet és kultúrát egy, a magyarral nem szimpatizáló környezetben, ugyanakkor megtarthatta és megerősíthette mind vallási, mind kisebbségi identitását. A multikulturális és multietnikus légkörben élő magyar-zsidó írók 1920–1938 között szabadabb, nyitottabb, plurális identitásformákkal azonosulhattak, amelyeknek lenyomatait közvetítik írásaik is. Ezért lehet az, hogy Szenes Erzsébet költészetében, munkáiban, kiállításában a zsidó identitáshoz való pozitív viszonyulást látjuk érvényesülni. Mert sem a zsidó, sem a magyar hagyományt nem kellett megtagadnia a cseh-szlovák multikulturális társadalmi környezetben. Arra is érdemes felfigyelni, hogy költészetében a zsidó tradícióhoz való viszony a női identitás mentén és a modernség tapasztalatához képest problematizálódik. Az üldözöttség után Izraelben új hazát és otthont kereső író számára a kettős (többes) kultúrához tartozás élménye szintén alapvető, de a holokauszt által kettétört élet alaptapasztalata, annak feldolgozhatatlansága meghatározó marad. Gréda József, az *Új Kelet*-ben Szenes Erzsébetre így emlékezik: „a Nyugat sok magyar zsidó tollforgatója között ő volt az, akit nem származása, hanem heves érdeklődése és azonosulása jogán nevezhetünk magyar-zsidó alkotónak [...], aki mindig azt portálta, ami a nehéz magyar-zsidó sorsról szól.”⁸⁰

Felhasznált irodalom

Szenes Erzsébet munkái

Fehér kendő. Kassa, Genius, 1927.

A prágai magyar szigetről. *Prágai Magyar Hírlap*, 1930. augusztus 10. 10.

Szerelmet és halált énekelek. Budapest, Franklin, 1936.

Írjad, csak írjad. In *Ararát. Magyar zsidó évkönyv az 1944. évre.* Budapest, Országos Izr.

Leányárvaház, 1944.

A héber nyelv rajongói a világirodalomban. *Új Kelet*, 1961. szeptember 29. 5.

A prágai zsidó temető. *Új Kelet*, 1962a. február 3. 11.

Magyar írók a vészkorszakban. *Új Kelet*, 1962b. március 9. 13.

Szlovák írók a vészkorszakban. *Új Kelet*, 1962c. március 30. 6.

A lélek ellenáll. Budapest, Szépirodalmi, 1966.

A prágai régi zsidó temető a magyar költészetben. *Új Kelet*, 1967. június 30. 6.

Hódolat Fábry Zoltánnak. *Új Kelet*, 1968a. július 12. 13.

A könyvtár. *Új Kelet*, 1968b. szeptember 13. 4.

Felszakadó emlék. *Új Kelet*, 1968c. szeptember 22. 6.

Az én kis városom. *Új Kelet*, 1968d. október 13. 12.

Kései sirató. *Új Kelet*, 1970. szeptember 18. 14.

Visszfényben. *Új Kelet*, 1971. október 22. 14.

⁷⁹ Peremiczky Szilvia: *Jeruzsálem a magyar irodalomban.* Budapest, Gondolat, 2012. 200.

⁸⁰ Gréda József: Szenes Erzsébet emléke áldás. *Új Kelet*, 1981. április 24. 7.

Szakirodalom

- Accordi Magiari*. Ford. Gino Sirola. Trieste, Parnaso, 1928.
- Ágh István: Szenes Erzs: A lélek ellenáll. *Új Írás*, (1967), 1. 123.
- Babits Mihály (szerk.): *Új Anthologia. Fiatal költők 100 legszebb verse*. Budapest, Nyugat, 1932.
- Bárczy Zsófia: *A másság reprezentációja. Magyar regények Szlovénzskón*. Nyitra, Konstantin Filozófus Egyetem, 2014.
- Benbassa, Esther – Jean-Christopher Athias: *Izrael – föld és szentség*. Gödöllő–Máriabesnyő, Attraktor, 2008.
- Benedek Pál: Szenes Erzs halálára. *Új Kelet*, 1981. IV. 21. 2.
- Csanda Sándor: Szenes Erzs költészete. *A Hét*, 12. (1967), 9. 11–12.
- Egri Viktor: Szenes Erzs: Szerelmet és halált énekelek. *Magyar Írás*, 5. (1936), 5. 108–109.
- Evans, R. J. W.: Hungarians, Czechs, and Slovaks. Some Mutual Perceptions 1900–1950. In Mark Cornwall – R. J. W. Evans (szerk.): *Czechoslovakia in a Nationalist and Fascist Europe 1918–1948*. New York, Oxford University Press, 2007.
- Komlós Aladár: Magyar költészet Szlovénzskón. *Nyugat*, 19. (1926), 17.
- Fábry Zoltán: Nőíró Szlovénzskón. In Fábry Zoltán: *Kúria, kvaterka, kultúra. Adalékok a csehszlovákiai magyar kultúra első fejezetéhez (1918–1938)*. Pozsony–Budapest, Slov. vyd. krásnej lit. – Szépirodalmi, 1964. 61–65.
- Fábry Zoltán: Szenes Erzs versei. In Fábry Zoltán: *Összegyűjtött írásai 2*. (Szerk.: Fonód Zoltán.) Pozsony–Budapest, Madách–Szépirodalmi, 1981. 256–257.
- F[edor] Á[gnes]: Egy elásott napló sorsa. Szenes Erzsébet beszél „A lélek ellenáll” című könyvéről. *Magyar Nemzet*, 1966. május 25. 4.
- Filep Tamás Gusztáv: Felvidéki zsidó magyarok a csehszlovákiai magyar közéletben 1918/19–1938. In Hatos Pál – Novák Attila (szerk.): *Kisebbség és többség között. A magyar és a zsidó/izraeli etnikai és kulturális tapasztalatok az elmúlt századokban*. Budapest, Balassi Intézet – L’Harmattan, 2013.
- Füst Milán: Szenes Erzs: Fehér kendő. *Nyugat*, 20. (1927), 22.
- Gál Éva: *A két világháború közötti csehszlovákiai magyar regény*. Pozsony, AB-ART, 2012. 17.
- Gálos Magda: Szerelmet és halált énekelek. *Magyar Könyvbarátok Diáriuma*, 4. (1936), 5–6. 144.
- Görög Ilona: Szenes Erzs költeményei. *Szép Szó*, 1. (1936), 2. 190.
- Gréda József: Szenes Erzs emléke áldás. *Új Kelet*, 1981. április 24. 7.
- Hall, Stuart: The Question of Cultural Identity. In Stuart Hall – Paul Du Gay (szerk.): *Questions of Cultural Identity*. London, Sage, 1996. 274–323.
- Ignotus: Vers és verselés. Neovojtina 3. *Nyugat*, 19. (1926), 18.
- Ignotus: Szenes Erzs: Fehér kendő. *Nyugat*, 20. (1927), 22.
- Jabloneczay Tímea: Megtalált (?) identitás. Szenes Erzs: A lélek ellenáll. In Dobos István – Bene Sándor (szerk.): *A magyarságtudományok önértelmezései. A doktoriskolák II. nemzetközi konferenciája*. Budapest, 2008. augusztus 22–24. Budapest, Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, 2009.
- Jabloneczay Tímea: Marginalizáltság és határkezelés. Az identitás kereszteződései Szenes Erzsínél. *Társadalmi Nemek Tudománya. Interdiszciplináris eFolyóirat*, (2014a), 2. 18–36.
- Jabloneczay Tímea: Nagymihálytól Jeruzsálemig. Az újrafelfedezett író: Szenes Erzs. *Szombat*, (2014b), 3. 30–34.
- Jabloneczay Tímea: „Csak szabadságban érdemes élni”. Az izraeli újrakezdés Szenes Erzs íásaiban. *Múlt és Jövő*, (2018a), 2–3. 151–166.

- Jabloneczay Tímea: Száműzetés, melankólia, a nyelv idegensége Szenes Erzszi költészetében. *Irodalmi Szemle*, 2018b. május 6. Online: <https://irodalmiszemle.sk/2018/05/11296/>
- Karády Viktor: Trauma és zsidó identitás. In Márton László (szerk.): *Zsidó identitás a Holokauszt után*. Budapest, Bibó István Közéleti Társaság – Pallas Páholy, 2014.
- Klein-Pejsová, Rebekah: *Mapping Jewish Loyalties in Interwar Slovakia*. Bloomington–Indianapolis, Indiana University Press, 2015.
- Komlós Aladár: Irodalmi Napló. Szerelmet és halált énekelek. *A Toll*, (1936). 104–106.
- Komlós Aladár: *Kritikus számadás*. Budapest, Szépirodalmi, 1977.
- Komlós Aladár: A zsidó lélek. In Komlós Aladár: *Magyar-zsidó szellemtörténet a reformkortól a holocaustig. II. Bevezetés a magyar-zsidó irodalomba*. (Szerk. Kőbányai János – Kiss József.) Budapest, Múlt és Jövő, 1997a. 38–41.
- Komlós Aladár: Zsidók válaszüton. In Komlós Aladár: *Magyar-zsidó szellemtörténet a reformkortól a holocaustig. II. Bevezetés a magyar-zsidó irodalomba*. (Szerk. Kőbányai János – Kiss József.) Budapest, Múlt és Jövő, 1997b. 11–26.
- Kovács Éva: *Felemás asszimiláció. A kassai zsidóság a két háború között, 1918–1938*. Somorja–Dunaszerdahely, Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum, 2004a.
- Kovács Judit: *Az identitás kérdése és paradox volta Gejza Vámoš műveiben*. Budapest, Wesley János Kiadó, 2004b.
- Kőbányai János: Virágzás halál után. A magyar zsidó költészet 150 éve. *Látó*, (2010), 12. Online: <http://epa.oszk.hu/00300/00384/00088/1857.htm>
- Kőbányai János: *A magyar-zsidó irodalom története. Kivirágzás és kiszántás*. Budapest, Múlt és Jövő, 2012.
- Laczó Ferenc: *Felvilágosult vallás és modern katasztrófa között*. Budapest, Osiris, 2014.
- Malinák Judit: A személyes identitás létrejötte a médiakultúra globalizálódásának kontextusában. *Jel-kép*, (2005), 1. 21–36.
- Mezei András: A lélek ellenáll. *Élet és Irodalom*, 10. (1966) 38. 4.
- N. n.: Szenes Erzszi további sikerei Budapesten. *Új Kelet*, 1966. június 24. 7.
- Novák Attila: *Átmenetben. A cionista mozgalom négy éve Magyarországon*. Budapest, Múlt és Jövő, 2000.
- Peremiczky Szilvia: *Jeruzsálem a magyar irodalomban*. Budapest, Gondolat, 2012. 200.
- Radnóti Miklós: Szenes Erzszi új versei. *Nyugat*, 29. (1936), 6.
- Ricoeur, Paul: A narratív azonosság. Ford. Seregi Tamás. In László János – Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 5. A narratív pszichológia*. Budapest, Kijárat, 2001. 15–25.
- Simon Attila: Kettős szorításban. A dél-szlovákiai zsidóság Trianon és Auschwitz között. *Fórum. Társadalomtudományi Szemle*, 16. (2014), 4. 3–15.
- Tengelyi László: Élettörténet és sorsesemény. Budapest, Atlantisz, 1998.
- Tóth László: Nyolc arckép. In Tóth László: *Elfeledett évek. Esszék, cikkek, interjúk*. Pozsony, Kalligram, 1993. 64–69.
- Török Petra: A zsidó irodalom értelmezésének fordulópontjai a magyar zsidó sajtóban 1880–1944 között. In Török Petra (szerk.): *A határ és a határolt. Töprengések a magyar-zsidó irodalom létformáiról*. Budapest, Országos Rabbiképző Intézet, 1997.
- Turczel Lajos: *Hiányzó fejezetek. Tanulmányok a két világháború közötti csehszlovákiai magyar irodalomról és sajtóról*. Pozsony, Madách, 1982.
- Turczel Lajos: Babits Mihály szlovákiai kapcsolatai. In Turczel Lajos: *Tanulmányok és emlékezések*. Pozsony–Budapest, Madách–Európa, 1987. 152–156.
- Ungvári Tamás: Asszimilációs stratégiák. In Török Petra (szerk.): *A határ és a határolt. Töprengések a magyar-zsidó irodalom létformáiról*. Budapest, Országos Rabbiképző Intézet, 1997.